

УДК 314.18

І.А. Цвігун, кандидат економічних наук, доцент ПДАТУ

МІГРАЦІЙНА ТА ПРИРОДНА СКЛАДОВІ ВІДТВОРЕННЯ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

Розглядається зatoryжна демографічна криза сільського населення України та проаналізовано вплив природного і міграційного чинників на відтворення населення. Запропоновано шляхи подолання демографічної кризи на селі.

Ключові слова: демографічна криза, міграція, депопуляція, народжуваність, смертність

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Зниження якості життя людей у поєднанні з системною кризою в економіці, соціальній, екологічній, духовній сферах призвело до глибокої демографічної кризи. Демографічні проблеми характерні для багатьох країн Європи, але в Україні ці процеси набули особливо вражаючих масштабів: тільки за останні 12 років вона втратила 6 млн. осіб. Особливо загострюються ці проблеми в сільській місцевості. Село втрачає своїх жителів не тільки за рахунок зниження народжуваності, високого рівня смертності, а ще й за рахунок міграції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Теоретико-методологічним підґрунтям роботи стали праці вітчизняних вчених: Е.М. Лібанової, А.М. Марченко, В.М. Новікова, В.В. Онікієнка, С.І. Пирожкова, В.С. Стешенко, І.О. Курило, Н.А. Фойгт, К.І. Якуби та ін. У роботах цих вчених досліджуються проблеми моделювання демографічних процесів, проблеми демографічного оптимуму, розглядаються різні економіко-демографічні аспекти відтворення населення і трудових ресурсів зокрема. Проте недостатньо вивчена демографічна криза занепаду сільських територій, яка поєднується з соціально-економічними проблемами.

Метою статті є дослідження динаміки чисельності сільського населення України та основних складових його відтворення: природної та міграційної. Дослідження основних складових відтворення в історичній ретроспективі дасть змогу знайти шляхи виходу з демографічної кризи і збереження сільського населення України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Україна здавна була аграрною країною з переважною чисельністю сільського населення, яке 1900 р. становило 21,5 млн. осіб або 86% усього населення території сьогодишньої України. Найбільша чисельність сільських жителів проживала 1913 р. – 28,5 млн. осіб, що становило 72% населення країни. Подальші зміни у чисельності населення відбулись під впливом Великої Жовтневої революції 1917 р. та створення СРСР і 1920 р. було проголошено найважливішим завданням економічного розвитку перетворення країни з аграрної в індустріальну, забезпечення її економічної незалежності і зміцнення обороноздатності. Невідкладною потребою була модернізація економіки, головною умовою якої було технічне вдосконалення (переозброєння) всього народного господарства.

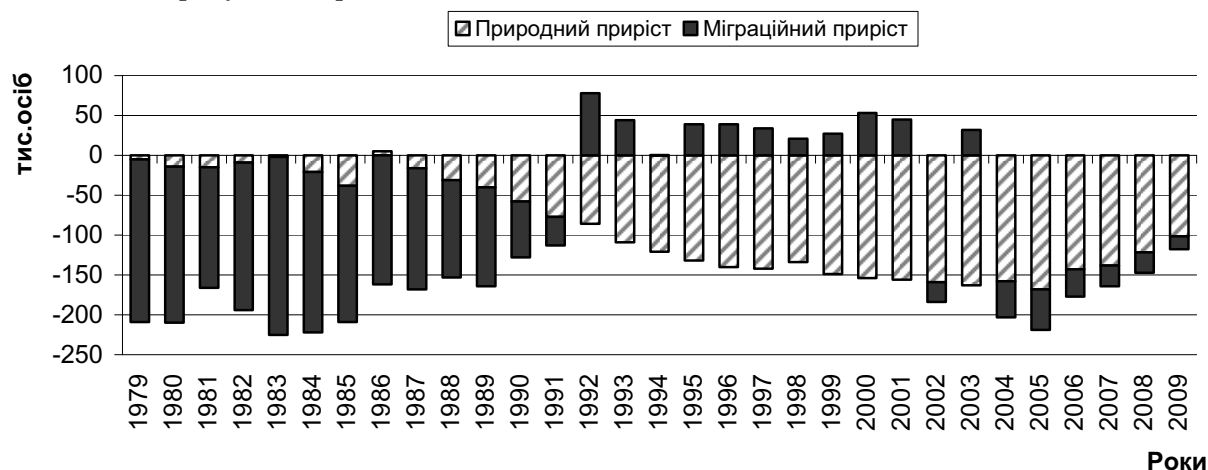
Індустріальний ривок важко відбився на становищі сільських жителів: надмірні податки, заниження цін на сільськогосподарську продукцію, масова колективізація та ліквідація куркульських господарств. Економічні перетворення кінця 20-х-початку 30-х років корінним чином змінили структуру населення. Чисельність міського населення упродовж 1913-1939 рр. збільшилася на 2,6 млн. осіб, в той час сільських жителів стало менше на 2,1 млн. чоловік і їх частка знизилася до 66%. Звичайно значне зменшення сільського населення зумовлено не лише індустріалізацією, але й голодомором 1933 р., під час якого загинуло 3,96 млн. осіб [1, с. 276].

Найбільшим випробовуванням для українського народу була Друга світова війна. Загальні демографічні втрати України – включно з убитими, жертвами концтаборів, депортованими, евакуйованими й тими, що рушили у вигнання разом із відступаючими нацистами, – становлять не менше 14 млн. чоловік. З 41,7 млн. людей, які мешкали до війни в УРСР, на 1945 р. залишилося тільки 27,4 млн. чоловік. То ж втрати цивільного населення України: 5,5-6 млн. чоловік, понад 2,5 млн. уродженців України загинуло на фронтах. Виходить, усього як мінімум 8 млн. осіб. Депортації в Сибір, Казахстан і на Далекий Схід – це ще понад мільйон жителів УРСР, переважно із західних областей. Втеча частини населення з окупантами,

страшна цифра – 2,4 млн. оstarбайтерів із 2,8 млн. радянських людей, загалом вивезених у нацистське рабство [2].

1950 р. чисельність населення України була трохи більшою довоєнного 1939 р. – сільського на 7,5%, а міського на 23,4%. Починаючи з 1959 р. і до 1993 р., чисельність сільського населення постійно зменшується, а міського, навпаки, збільшується. Якщо 1959 р. сільські жителі становили 54,6% та 22,8 млн. чоловік, то вже 1993 р., в якому чисельність жителів України була найвищою, 16,8 млн. чоловік або 32%. Починаючи з 1993 р., чисельність населення і у селах, і в містах знижується. Протягом 1994-2003 рр. темпи зниження сільського населення були нижчими і становили 80-120 тис. осіб, тоді як міського – 350-400 тис. осіб. Але починаючи з 2004 р. і по сьогодні, чисельність сільського населення зменшується щороку на 180-200 тис. осіб, тоді як міського – лише на 50-80 тис. осіб.

З чим ж пов'язані такі втрати населення останніх років та їх різні тенденції в містах та селах України? На рисунку 1 зображено основні чинники формування сільського населення протягом останніх 30 років. Основним чинником зменшення населення упродовж 1960-1990 рр. була міграція. Типи міграції і її динаміка, напрями і структура міграційних потоків в Україні визначалися і підтримувалися екстенсивною економічною політикою, що супроводжувалася постійним зростанням робочих місць в містах і регіонах нового освоєння. Витратна економіка породила масові доцентрові потоки малокваліфікованої робочої сили з сіл в міста України і за її межі, щороку з сіл виїжджало 200-210 тис. осіб. Загалом протягом 1979-1991 рр. сільське населення за рахунок міграції зменшилося на 2 млн. осіб.

Роки

Рис.1. Основні складові формування чисельності сільського населення України, 1979-2009 рр.

*Дані державного комітету статистики[3]

Інтенсивний міграційний обмін населенням призвів до радикальних змін в розселенні жителів України. Концентрація населення у великих містах країни супроводжувалася територіальним перерозподілом сільських жителів з периферійних, глибинних районів в приміські. Концентрація населення в містах і зростаюча, внаслідок міграційного припливу, концентрація сільських жителів в приміських районах – дві сторони одного і того ж процесу урбанізації. Одночасно в сільській місцевості України відбувалося формування малозаселених регіонів з регресивною віковою структурою населення і значними за площею землями, виведеними з господарського обороту [3, с. 65].

Починаючи з 1989 р., спостерігається тенденція до зменшення об'ємів міграції з сільської місцевості. Якщо 1989 р. міграційні втрати сільських жителів складають 124,0 тис. чоловік, а 1990 р. – 70,7 тис., то 1991 р. вони скорочуються до 36,4 тис., а 1992 р. вперше за багато десятиліть українське село приймає 78,7 тис. нових жителів. Нова тенденція зберігається аж до 2002 р., примноживши загальну чисельність сільського населення за десять років на 380 тис. чоловік.

Основними причинами збільшення сільського населення за рахунок міграції було різке зменшення життєвого рівня всіх верств населення, загострення проблеми зайнятості і можливості одержання безкоштовного житла у місті. Це змусило міське населення, в надії на виживання за рахунок використання землі, переселитися у сільську місцевість, залишивши

в місті житло дітям. Це – особи старшого віку, в основному вихідці з села, в яких збереглося житло, присадибні ділянки. Серед реемігрантів чимало було тих, хто повертався з інших країн, наприклад, представників народів, депортованих свого часу з українських земель (кримські татари, німці тощо). Міграційний рух цих категорій громадян у сільську місцевість найінтенсивніше відбувався впродовж відносно нетривалого проміжку часу: лише 1992-1993 рр. Завдяки цьому зменшувався негативний вплив депопуляції, а позитивні чинники адміністративно-територіальних перетворень сприяли зростанню населення села [5, с. 78].

Після припинення процесів повернення населення до України в сільській місцевості знову встановлюється від'ємне сальдо міграції, хоча обсяги міграції є не такими великими – протягом 2004-2009 рр. щороку з сіл виїжджало 25-50 тис. осіб.

Нині основною загрозою зменшення сільського населення в Україні є депопуляція – від'ємні показники природного відтворення, що призводять до скорочення населення. За останні 30 років в селах України незначний природний приріст населення зафіксовано лише 1986 р. Але якщо протягом 1979-1988 рр. він був досить незначний – щороку чисельність населення зменшувалася на 5-35 тис. осіб, то масштаби депопуляції 1994-2007 рр. становили щороку 135-160 тис. осіб. У цілому протягом 1979-2009 рр. сільське населення за рахунок депопуляції зменшилося на 2,8 млн. осіб.

Депопуляція сільського населення є наслідком значних міграційних процесів 1960-1990 рр., які зумовили втрату значної чисельності населення. Саме міграційні процеси слід розглядати як одну із основних причин соціального занепаду українського села, оскільки вони вплинули на перерозподіл населення, „вимиваючи” із сіл прошарок не тільки працездатних, але й дітонороджуваних груп населення, загострюючи процес старіння, знижуючи природний приріст сільських жителів.

Вже 1990 р. сільське населення можна було охарактеризувати як населення з високим рівнем демографічної старості, оскільки частка населення старше 60 років в селах становила 24,9%. Ця структура зберігається і сьогодні – 2009 р. в селах проживало 17% чоловіків і 29% жінок старше 60 років. Причому значно менша частка чоловіків старше 60 років пов'язана з високою надсмертністю чоловіків – у віці 20-40 років на одну померлу сільську жінку помирає 3,5 чоловіки.

Тенденції депопуляції пов'язані як із зниженням рівня народжуваності, так і зростанням рівня смертності сільського населення (рис. 2). Загальний коефіцієнт смертності протягом 1990-2009 рр. зріс з 16,1 до 18,9‰, найвищим був 2005 р. – 20,5‰. І хоча за 20 років відбувається коливання коефіцієнтів смертності, їх варіація досить незначна (5%), але має усталену тенденцію до зростання рівня смертності сільського населення.

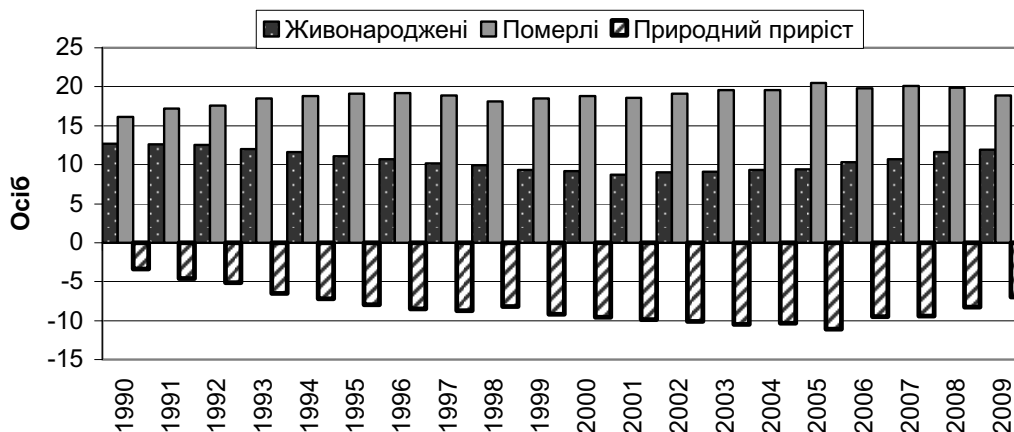

Рис. 2. Загальні коефіцієнти народжуваності, смертності та природного приросту сільського населення України (на 1000 осіб наявного населення), 1990-2009 рр.

*Дані державного комітету статистики [3]

На протипагу зростанню рівня смертності, народжуваність, навпаки, невпинно знижується. Загальний коефіцієнт народжуваності протягом 1990-2004 рр. знизився з 12,7

до 9,3‰. Починаючи з 2005 р., відбувається зростання коефіцієнтів народжуваності, що демографи пояснюють введенням значної матеріальної допомоги при народженні дитини. Чи збережеться зростання народжуваності надалі невідомо, але на сьогодні коефіцієнти народжуваності мають тенденцію до зниження і їх варіація є досить значною (14,5%).

Загальний коефіцієнт народжуваності зумовлений двома факторами: чисельністю населення та кількістю народжених дітей, яка залежить від чисельності жінок репродуктивного віку. Більш інформативним є сумарний коефіцієнт народжуваності, тобто чисельність дітей, народжених жінкою протягом життя. Традиції багатодітності та високого рівня народжуваності в селех зберігаються і до сьогодні. Якщо 2009 р. одна міська жінка народжувала 1,3 дитини, то сільська – 1,8, а 1989 р. ці показники були вищими – 1,8 та 2,3 відповідно. Тобто в селах протягом 1989-1993 рр. рівень народжуваності сільських жінок був вищий простого відтворення – 2,1 дитини. У селах сумарний коефіцієнт народжуваності завжди був вищий, ніж у містах на 25-60%, що свідчить про значний потенціал зростання народжуваності сільських жінок.

На сьогодні за рівнем народжуваності і смертності сільське населення України знаходиться на рівні 1992 р., переживши значне зростання депопуляції до 2002 р. та її зниження до сьогодні.

На відміну від розвинених країн світу, проживання у сільській місцевості в Україні здебільшого ототожнюється із отриманням доходу переважно від сільськогосподарської праці, чи це буде робота за наймом чи у власному господарстві. При частці сільського населення 32% в Україні у сільському господарстві зайнято 4 млн. осіб або більше як 20% усіх зайнятих у народному господарстві. Таке становище склалося тому, що процес урбанізації в Україні відбувався як концентрація у містах несільськогосподарських видів діяльності, що виявилось несприятливим як для міст, так і сільських територій.

Слід погодитися з думкою В. Юрчишина, що саме село є прадавньою колыскою української мови, народної культури, українськості як такої. Саме на цьому зростала і зросла наша держава. На сьогодні відбувається втрата духовності, самотньої народної культури, віками надбаних звичаїв, багато чого невідомого. Остаточо втративши село і селянство в їх історично сформованій сутності, країна перестане бути Україною. Її територію з радістю заселять вихідці з-за кордону з чужими для наших селян, а разом і для теперішньої країни духовністю, релігією, культурою, побутом. Нащадкам же тих, хто породив Україну з її самотністю, місця на рідній землі залишатиметься дедалі менше [6].

Але на сьогодні держпідтримки потребує не аграрний бізнес, а село. Село як соціально-економічна структура, основа нації, джерело її культури і духовності. Адже це не лише й не стільки сільське господарство. Село – це й дороги, газо- і водопостачання, каналізація, зв'язок, медицина, освіта, побутове обслуговування, малий бізнес тощо. Здебільшого наші селяни сьогодні живуть, як і тисячу років тому (за винятком електрики), – без централізованого газо- і водопостачання, каналізації, елементарних побутових послуг, кваліфікованої медичної допомоги. Усе це особливо контрастує на тлі сільської місцевості Європи та Північної Америки, де немає відмінностей в умовах проживання сільських і міських жителів. Тому саме сюди повинні спрямовуватися державні бюджетні кошти. Саме в цьому сенс справжньої державної підтримки, а не в пільгах аграрному виробництву, які осідають у кишенях бізнесменів [7].

Для вирішення проблем відродження села потрібно збільшити державні інвестиції у соціальну, комунальну, транспортну й телекомунікаційну інфраструктуру села; відпрацювати систему фінансової підтримки аграрних товаровиробників з боку держави (часткова компенсація диспаритету цін, страхування ризиків і т. ін.); запровадити пільговий режим інвестування у сільській місцевості (зокрема, агропромислових та інших несільськогосподарських підприємств); змінити акценти політики зайнятості на селі на найбільш прибуткові сфери діяльності. Проживання у селі не має бути перешкодою для роботи в інших галузях економіки. Розвиток несільськогосподарських галузей у сільській місцевості і взагалі проживання там несільськогосподарського населення диверсифікує якісний склад робочої сили, в цілому підвищить рівень освіти і культури сільського населення, тим самим сприяючи підвищенню якості його відтворення. Диверсифікація зайнятості у сільській місцевості сприятиме скороченню безробіття і одночасно сприятиме підвищенню освітнього рівня працівників – як тих, що формуватимуть зворотні міграційні потоки, так і місцевих сільських мешканців.

Висновки. Демографічне відродження села має базуватися на формуванні зворотних міграційних потоків та побудови системи сільського розселення сучасного, європейського типу.

Відновлення сільського населення через повернення на село молоді є передумовою пом'якшення більшої частини кризових явищ, у тому числі падіння народжуваності, погіршення здоров'я і підвищення смертності, а не тільки старіння і депопуляції. При цьому як сучасний соціально-демографічний занепад зумовлений дією багатьох чинників, що лежать далеко поза демографічною сферою, так і демографічне відродження села може відбуватися тільки шляхом поліпшення усієї його життєдіяльності – насамперед у сфері докладання праці, через яке реалізуються трудовий і творчий потенціали людини.

Список використаних джерел

1. Голодомор 1932-1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка / Матеріали міжнародної наукової конференції. Київ, 25-26 вересня 2008 року // – К.: Видавничий дім „Києво-Могилянська академія”, 2009. – 447 с.
2. Гунчак Т. Утрати українців під час Другої світової війни. / Т. Гунчак // Літературна газета // [Електронний ресурс] – Режим доступу <http://litukraina.kiev.ua/3utraty.html>
3. Державний комітет статистики України. Офіційний веб-сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>
4. Прибиткова И. Миграции и время: украинский вариант развития / в кн. Постсоветские трансформации: отражение в миграциях / Под ред. Ж.А. Зайончковской и Г.С. Витковской / Центр миграционных исследований, Институт народнохозяйственного прогнозирования РАН. – М.: ИТ «АдамантЪ». – 2009. – С. 63-116.
5. Сільський сектор України на рубежі тисячоліть: у 2-х т. Соціальні ресурси сільських територій / Л. О. Шепотько, І. В. Прокопа, С. О. Гудзинська, В. Д. Яровий. – К., 2003. – 396 с.
6. Чопенко В. Країна сільських цвинтарів / В. Чопенко // „Дзеркало тижня” № 13, квітень 2008 // [Електронний ресурс] Режим доступу <http://www.dt.ua/articles/53334?section=newspaper#article>
7. Дем'яненко С. Яка аграрна політика потрібна Україні? / С. Дем'яненко // „Дзеркало тижня” № 17. – Квітень 2004 // [Електронний ресурс] Режим доступу <http://www.dt.ua/articles/39727#article>
8. Населення України-2006. Соціально-демографічні проблеми українського села. / Під ред. Лібанової Е.М. – К.: Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України, 2007. – 468 с.

Аннотація. Рассматривается затяжной демографический кризис сельского населения Украины и проанализировано влияние естественного и миграционного факторов на воспроизводство населения. Предложены пути преодоления демографического кризиса в деревне.

Ключевые слова: демографический кризис, миграция, депопуляция, рождаемость, смертность.

Abstract. This paper reviews the prolonged demographic crisis Ukraine's rural population and analyzed the impact of natural and mechanical factors in population reproduction. Ways of overcoming the demographic crisis in

Keywords: demographic crisis, migration, depopulation, fertility, mortality

УДК 339166.5:657.411

І.В. Капля, кандидат економічних наук, доцент ПДАТУ

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИЙ КАПІТАЛ ЯК ОБ'ЄКТ ОБЛІКУ, ОСОБЛИВОСТІ ЙОГО ОЦІНКИ

Розглянуто та проаналізовано економічну сутність інтелектуального капіталу, класифікацію інтелектуального капіталу з боку оцінки, наведено основні методи та підходи до оцінки складових інтелектуального капіталу, їх специфічні риси. Вказано на пріоритетність інтелектуального капіталу, що є причиною не співставлення реальної ринкової вартості компанії і вартості суми її активів, відображених у фінансовій звітності.
Ключові слова: капітал, інтелектуальний капітал, інтелектуальна власність, нематеріальні активи, оцінка, ринкова вартість, людський капітал, структурний капітал, споживчий капітал.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Інтелектуальний капітал є одним з різновидів капіталу, який має